

СТАТТІ

В. Л. ХАРИТОНОВ (Харків)

Лютнева революція в Росії — феномен світової історії ХХ ст.

Лютнева революція в Росії, що дала імпульс революції 1917—1920 рр., була однією з найзначніших подій ХХ ст.

Історичний масштаб Лютневої революції є багатомірним і складним. Сьогодні не можна задовольнитися однозначною оцінкою її, що панувала в радянській історіографії: революція повалила самодержавство — європейського і російського жандарма. Ця оцінка є одномірною і не свідчить про те, що роль російського царизму як антидемократичного монстра наприкінці ХІХ ст. ослабла. При цьому крах самодержавства — фундаментальної основи державності країни — виявився фатальним для долі Росії.

Результатом Лютневої революції став на короткий відрізок часу, до Жовтня, рішучий прорив до демократії. Росія перетворилася, за визначенням В. І. Леніна, в найбільш критичного суддю суспільних процесів у країні, в найвільнішу державу з усіх учасників світової війни.

Однак через 8 місяців почався відлік російської трагедії, історичної невдачі країни та утопічного світового соціального експерименту. Лютий став прологом жовтневого перевороту, громадянської війни і перемоги тоталітаризму не лише в Росії, а й в значній частині планети. Цей роковий наслідок зробив Лютневу революцію знаковим символом ХХ ст., штормовим попередженням. Її воістину глобальні результати змусили згадати пророчі слова Петра Чаадаєва про те, що Росія існує для того, щоб дати світу якийсь важливий урок. Лютневі події були повчальним досвідом не тільки для Росії, але й для всієї планети.

Лютнева революція в Росії — протомодель переходу від авторитаризму до демократії. Її історичний досвід моделює аналогічні ситуації ХХ ст. Вона неспростовно довела, що такий перехід становить небезпечну загрозу — катастрофічну ломку соціальних відносин. Лютий — ключ до розуміння сучасних подій російської історії. Це яскраво продемонстрували досвід усього пострадянського простору, політичні та економічні моделі в національних регіонах колишнього СРСР. “Перегук” російських і пострадянських 90-х років з 1917 р. очевидний.

Тут неминучою є історична ремінісценція. Велика Французька революція 1789 р. була схожою соціальною постмоделлю, варіативною з тією епохою. Їй притаманні певні соціальні похибки — досить згадати диявольську робесп’єріаду. Але в кінцевому підсумку революція у Франції стала колискою європейської і світової демократії, її сприятливий вплив на світ є неоціненним. Така оцінка не характерна для Лютого і наступних соціалістичних експериментів.

Лютнева революція підкреслила нову особливість світової історії. Вона розвивалася як “повстання мас”. Вже 1905 р. був таким повстанням у Росії і прелюдією до ще більшого вибуху масового руху.

Іммануїл Кант твердив, що зло виступає рушієм історії. Арнольд Тойнбі трохи уточнив цю думку, вважаючи, що основною пружиною історичного процесу є боротьба між злом і добром. Що ж до Лютого, “добро” бу-

ло швидко перекреслене “злом”. Російська революція була прихованою метафорою духовного ладу, в якому поєдналися ці два протилежних начала. В “карамазовщині” Достоєвський геніально відобразив убивче поєднання “добра” і “зла” в одній людині. У 1917 р. цей синтез став уділом величезної країни.

Зважаючи сьогодні Лютневу революцію на “терезах історії”, прагнучи здобути зерна історичного досвіду не тільки для нас, але й для багатьох країн і народів, спробуємо в даній статті дати короткі відповіді на два запитання. По-перше, чому відбулася Лютнева революція? По-друге, чому Лютій привів до Жовтня?

Література, в тому числі іноземна, з історії Лютневої революції величезна¹. В ній знайшли відображення різні історіографічні й методологічні позиції, більшість з яких вже застаріла, відіграючи, однак, роль першопрохідника проблеми. В цій літературі зроблено основний акцент на передісторії Лютого або, як раніше говорили, на передумовах революції. Неоціненними є зауваження і висновки М. Бердяєва, Г. Федотова, Ф. Степуна та інших російських емігрантів першої хвилі, які оцінювали історію Лютневої революції “зсередини”, поглиблювали розуміння актуальних “лютневих” проблем. У цій статті зроблена спроба акцентувати увагу на історичному досвіді революції, який цінний і для Росії, і для багатьох соціумів планети.

У феномені Лютневої революції, її дальшому розвитку особливо повчальними є численні і багатогранні її причини, які вирішальним чином визначили результат останньої. Виділимо з них докорінну, фундаментальну — першу світову війну. Щодо неї лідер більшовиків був категоричним. “Якби не було війни, — констатував В. І. Ленін, — Росія могла б прожити роки і навіть десятиріччя без революцій проти капіталістів”².

В оцінці світової війни як першопричини російського і світового катаклізмів західна історіографія була одностайною. Радянські історики слідом за Леніним називали війну “великим режисером” революції. Однак їх увага концентрувалася на іншому — багатьох соціальних суперечностях у країні і масовому протестному русі. Війна визначалася лише як “прискорювач” лютневого вибуху. Генеза цього, на перший погляд, не дуже помітного нюансу полягала в тому, що тодішня ідеологічна парадигма, всупереч історичній логіці, формувала крихку концепцію відносної незалежності масового руху від війн і воєнних колізій.

Такий підхід маскував нерозривність війни і революції в політиці ленінізму і в об’єктивних реаліях історичного процесу. Все це, поряд з іншими мотивами, вибудовувало канонічну ідеологему: переломною подією початку ХХ ст. була не перша світова війна, а Жовтнева революція. Таким чином плутали причини і наслідки. Насправді російська революція, як і десятки революцій в різних країнах, була наслідком події поворотного значення — першої світової війни. Вона не тільки визначила революційні потрясіння в тогочасній Європі, а й наступні величезні соціально-політичні явища — фашизм і комунізм і виникнення нового планетарного катаклізму — другої світової війни.

Новітня історіографія слушно ставить першу світову війну поряд з такими подіями, як Велика Французька революція, промисловий переворот, великі географічні відкриття, заокеанська експансія європейських держав³.

Відмітною ознакою Лютневої революції, що відображала одну з основних тенденцій світового розвитку, була її стихійність. Про це свідчив той факт, що Ленін, пристрасний прихильник революційної перспективи в країні, за два місяці до революції заявив, що нам, старим, очевидно, її не дочекатися, бо вона відбудеться не скоро.

Лютнева революція була могутнім стихійним вибухом. Ї в її ході стихійність зростала, особливо з переходом на її бік багатотисячних солдатських мас. Руйнівний характер революції збільшувався під натиском стихійності руху, що розкручувався.

Стихійність була здавна притаманна нашій ойкумені. Філософи давно помітили, що хід історії нерідко дає результати, які протилежні меті, поставленій людиною. Це було відображенням стихійності соціального розвитку, що породжує горезвісну “підступність історії”.

В міру суспільного прогресу роль свідомості, людського фактора збільшувалася, але стихійність завжди залишалася дуже великою. Це характерне і для перехідних періодів, особливо в ході трансформації авторитаризму в демократію, що мало місце в Росії в 1917 р. Більше того, завдяки соціальній напрузі масштаб розгулу стихійних сил тут виявився особливо значним. Безперечно, на хід подій 1917 р. значно вплинула стихійність як одна з найістотніших особливостей російського духовного ладу.

На нашу думку, слід виділити два ряди наслідків у соціальній динаміці під кутом зору стихійності. По-перше, стихійність є вирішальним джерелом революційних виступів. Такою є “таємниця” Лютневої революції, яка застала всіх зненацька. Це ж основний генератор багатьох інших революційних потрясінь у світовій історії. По-друге, стихійність стає могутнім деформатором вже початого революційного процесу. Він набуває дедалі більш хаотичного, некерованого характеру, що руйнує суспільні структури і масову свідомість. Саме так розвивалася Лютнева революція 1917 р.

Стихійність Лютного привела до “парадоксу свободи” — універсального явища світової історії. Лютнева революція в кінцевому підсумку стала жертвою цього парадоксу. Її історія дає змогу якомога краще зрозуміти смисл зауваження Карла Ясперса про те, що, можливо, найглибша суперечність між людьми — їх розуміння свободи. Внаслідок споконвічного поневолення російський народ залишився чужим до сприйняття демократичної свободи, принесеної Лютим.

Реалізація “лютневої свободи” була тією чи іншою мірою уділом інтелігенції. Але питома вага цієї верстви в багатомільйонній культурно відсталій країні була дуже малою. Широкі маси населення в 1917 р. стали вільними, але не змогли цим скористатися. Еквівалентом цього стала воля, що виходила за межі цивілізованої правосвідомості. Відбулося сп’яніння свободою і незворотні наслідки. Почалося тотальне руйнування соціальних відносин, втрата хрестомативних цінностей людського буття. Каток стихійного буйства був нищівним. Змінювалися проголошені революцією орієнтири. Відкритий тимчасовою перемогою демократії ящик Пандори обрушився на революцію з вантажем свобод, з якими вона не могла справитися, а згодом зовсім їх відкинула. В цьому полягала трагічна сторона Лютневої революції.

Стихійність є не тільки рисою революції. Як зазначалося вище, нею пройнята вся людська історія. І нині ця константа залишається незмінною. Більше того, з ускладненням соціальної динаміки, гігантським обсягом продуктивних сил стихійність суспільних процесів не могла не зростати. Вже давно соціологи дійшли висновку про те, що сучасна людина стоїть перед стихією соціальних відносин подібно тому, як давня людина відчувала страх перед стихією природних сил. Приклад сучасної Росії та її сусідів на пострадянському просторі, що переживають фінансово-економічні і соціальні фрустрації, свідчить про складне подолання стихійних імперативів сучасної історії.

Ленін ще на початку століття був змушений визнати, що історія живіше, хитріше, ніж думають політики. Сучасне суспільство не піддається

належному безпомилковому керуванню. Фінансовий колапс, що періодично охоплює багато країн, ще одне підтвердження цієї істини. Стихійні сили постійно потребують модернізації, реформування, корегування соціальних моделей.

Феномен Лютневої революції, її причини і дальший розвиток визначалися величезним культурним розривом між верхами і низами Росії. Низький культурний рівень більшості населення країни спричинив стихійність масового руху, руйнівність і жорстокість революції, позбавив маси правильного політичного вибору.

Культурний аспект російської революції в радянській історіографії залишався на периферії дослідницького поля. Її сюжетами були лише соціальні суперечності, динаміка страйкового і селянського руху, різний спектр політичного життя, де домінували зусилля лівих сил, насамперед більшовиків. Не приділялося належної уваги одному з фундаментальних джерел соціальних потрясінь — величезній невідповідності культури верхів суспільства і найширших мас. Це пояснювалося не тільки заідеологізованістю науки, а й тим, що в минулому російська суспільна думка, особливо лівого спрямування, віддавала перевагу актуальним соціальним проблемам і поточній політиці, нехтуючи питання культури, її соціального змісту. Відчувався вплив народницької ідеології, яка відмежовувалася і навіть була ворожою до культури. Г. П. Федотов зазначав, що “російські історики у величезній більшості своїй цуралися проблем духовної культури”⁴.

Витоки несприйняття народниками культурної спадщини чітко відобразив М. Бердяєв. “Культура народилася в неправді, — писав він, розкриваючи мотивацію народників, — вона куплена дуже дорогою ціною, що означає розрив з народним життям, порушення органічної цілності, культура є виною перед “народом”, відходом від “народу” і забуття “народу”⁵.

Інша причина методологічних прорахунків радянської історіографії полягала в недооцінці соціальної історії суспільства. Історична наука в СРСР була насамперед наукою політичною. Західні ж дослідники, вивчаючи витоки російської революції, акцентували увагу на культурному феномені країни, але, на нашу думку, не надавали йому масштабного значення. Тільки останнім часом не без впливу негативних постперебудовних явищ вагомість глибокого соціального дисонансу в галузі культури для історичної долі Росії стали розуміти російські мислителі⁶.

Культурний феномен Росії початку ХХ ст. коротко можна охарактеризувати так. Напередодні 1917 р. культурне поле країни було дуже суперечливим. З одного боку, відбувся стрімкий злет літератури і мистецтва, що ввійшов у світову історію як срібний вік. Він викликав у країні і на Заході сподівання на те, що Росія може стати авангардом світового культурного прогресу. Частина російських діячів культури деякий час пов’язувала Жовтень з початком нової культурної ери в історії людства. Ці судження підтверджувала криза європейської культури, що відображена в фундаментальній книзі О. Шпенглера “Занепад Європи”.

Водночас найширші верстви населення Росії — низи, які становили основу демографічного балансу країни, перебували на висхідних рубежах духовної культури. Це визначило нібито два культурних поверхи російської дійсності: тонкий верхній шар і величезна народна маса. Метафорично цю соціальну ситуацію накреслив М. Бердяєв так: верхи, інтелектуальний Олімп — елітарний салон В’яч. Іванова в башті останнього поверху найвищого будинку напроти Таврійського палацу в Петрограді (“башта слонової кістки”) і низи — багатолика народна маса, що виступає біля палацу⁷.

Люмпенізовану частину суспільства захлеснула шигалевщина. Культурний регрес мас поглиблювався в міру розвитку революції, досягаючи максимальних величин. А. І. Денікін в одному з листів 1919 р. свідчив, що “російський народ знизу до верху впав так низько, що не знаю, коли йому вдасться піднятися з багнюки”⁸.

Культурну спільність країни руйнувала криза православ'я і загострював соціальний розкол. О. М. Горький, який добре знав життя простого народу, це явище неодноразово аналізував, особливо в 1917 р. “Тривожне відчуття духовної відірваності інтелігенції — як розумного начала — від народної стихії все життя більш чи менш наполегливо переслідувало мене”, — писав він. І далі: “Якщо розрив волі і розуму є тяжкою драмою індивідуума, в житті народу цей розрив — трагедія”⁹.

Відсутність культурної єдності в країні була стійкою ознакою суспільної нестабільності, перманентних конфліктів. На думку Р. Пайпса, в російському суспільстві панувала “атмосфера ненависті”¹⁰. Самодержавство і церква протягом століть були цементуючим фактором. Однак на початку ХХ ст. їх вплив став зменшуватися. Культурну роз'єднаність російського соціуму, серцевиною якого був культурний розрив верхів і низів суспільства, на наш погляд, слід розглядати як основну причину Лютневої революції і ще більшою мірою драматичності її дальшого розвитку.

Однак справа полягала не тільки у відсутності культурної єдності. В Росії не досягла необхідного рівня політична культура авангардної частини суспільства. Цю обставину виявив Ф. Степун. Здійснивши порівняльний аналіз Лютневої революції і Листопадової 1918 р. в Німеччині, він дійшов висновку, що причини Лютого полягають у тому, що “в Росії... ділових гасителів революції не виявилось”, не вистачало “у всіх її творців і діячів духу творчої свідомості і законслухняної діяльності”. У Німеччині революції протистояла “партія ділових людей, німецька революція була “знекровлена” німецькою діловитістю”¹¹.

У Росії, на думку Ф. Степуна, не було “європейської вишколеності”. “Цей зв'язок ідейної напруги з якоюсь вищою неділовитістю добре уживався з напруженою діяльністю, — продовжував він, — уявляється мені дуже глибокою і страшною проблемою”. Розвиваючи цю тезу, дослідник зауважив: “Можливо, в ньому, в цьому зв'язку, потрібно перш за все шукати відповідь на те, чому російський мужик був названий російською революцією пролетарем, пролетар — понадлюдиною, Маркс — пророком понадлюдства і чому вся ця фантастика здобула в Росії таку страшну перемогу над Росією”¹². Загалом цей дискурс ще раз підкреслює нестачу культурних передумов як вирішальної причини соціальної катастрофи в Росії. Знаменно, що А. Токвілл в цьому явищі вбачав корені негативних трансформацій Французької революції.

Культурний розрив у Росії поглибила матеріальна нерівність у суспільстві, жебрацька бідність широких мас і непомірне багатство одиниць. Майновий ценз тих й інших розділяла величезна прірва. Тон задавав царський трон і ще більшою мірою його оточення. Імператорські палаци і парки Петербурга, вбрання царських апартаментів у Москві ще більше підкреслювали цю малохарактерну для Заходу родову рису. Контраст з бідністю і приниженістю народу був очевидним. Невипадково Г. Бьолль, ознайомившись з експонатами Оружейної палати в Кремлі, зазначив: “Коли я побачив цю дику розкіш в Оружейній, я зрозумів, чому тут відбулася революція”¹³. У зв'язку з цим дещо спірною виглядає теза А. М. Сахарова, наведена в його статті “Династія Романових”, про те, “що для всіх царів характерна невибагливість особистих запитів”¹⁴.

Не можна не помітити, що родову особливість нестримного марнотратства успадкувала і примножила радянська номенклатура післяста-

лінського періоду. Розкішний палац, споруджений у Форосі в роки зростаючої економічної кризи, що різко суперечило проголошеним у період перебудови егалітарним демократичним принципам, залишається чи не найяскравішим свідченням невикореної стійкості цієї спадкової особливості правлячої еліти нової Росії. “Номенклатурна революція” 90-х років надала синдрому нестримного марнотратства новий імпульс.

Але повернемося в 1917 р. Взяття масами Зимового палацу було не тільки примітивним намаганням “щось забрати”, але й красномовним відображенням ненависті приниженої бідноти до багатства верхів. Глибокі психологічні мотиви цих стихійних акцій яскраво висловив О. Блок: “Чому руйнують давній собор? Тому, що сто років перед тим тут ожирілий піп, гикаючи, брав хабарі і торгував горілкою. Чому шкодять улюблених серцю панських садибах? Тому, що там гвалтували і сікли дівчат: не в того пана, так у сусіда. Чому руйнують сторічні парки? Тому, що сто років під їх крилатими липами і кленами пани показували свою владу, тикати жебраку під ніс калиткою, а дурню — освіченістю”¹⁵. Метафорою соціально-психологічної структури російського суспільства напередодні революції був вислів: “На верху — сила влади, внизу — влада сили”.

Соціально-культурний феномен Лютневої революції є істотною частиною світового історичного досвіду. Причому якщо полярний матеріальний статус верхів і низів давно помічений соціологами і політологами як джерело соціального вибуху, то друга ланка цього феномена — культурна відсталість мас, як нам здається, менше враховується. Тимчасом історія Лютневої революції, її драматичний розвиток дають повчальний урок, який становитиме інтерес для країн, що розвиваються і обирають шляхи соціального прогресу.

Розвиток Лютневої революції, її поразку визначив революційний тоталітаризм мас. Це нове явище в світовій історії ХХ ст., один з відчутних наслідків “повстання мас”. Йдеться про всеохоплюючі, переважно насильницькі масові дії, що стали домінантою суспільного життя. Це характерне соціальне явище російської революції дослідив А. М. Сахаров¹⁶. Прагнення до соціальної справедливості під прапором революції переросло в соціальну обраність робітників, люмпенів. Виникла ідея соціального реваншу під девізом: “Хто був нічим, той стане всім”. Маси усвідомили свою здатність повалити монархію, і тому народ застосовував силові методи досягнення своїх цілей.

Яку ж роль відіграли народні маси в невдачі Лютневої і всієї російської революції?

“Винуватцями” російської революції різні дослідники вважали Леніна, більшовиків, інтелігенцію тощо. Все це, безсумнівно, мало певне значення, але не було найсуттєвішим. Тимчасом М. Бердяєв одним з перших відповів на це питання: “Російська революція є доля російського народу”¹⁷, визначивши тим самим винуватця страшних соціальних потрясінь у Росії. Цю ж думку висловив О. Керенський, який вважав, що “сто років рабства не тільки розбестили владу, але й знищили в самому народі усвідомлення історичної відповідальності за свою долю, за долю країни”¹⁸. А Ю. Готьє в щоденнику 1919 р. зазначив: “Небачений у світовій історії випадок, коли значний за чисельністю народ, який вважався народом великим, світовим, незважаючи на всі можливі застереження, своїми руками вирив собі могилу за вісім місяців”¹⁹.

Бар’єр на шляху соціального прогресу вбачав у поневоленому народі В. О. Ключевський. Такого висновку він дійшов, вивчаючи петровські реформи. У його лекції про Петра I читаємо: “Він сподівався грозою влади викликати самодіяльність у поневоленому суспільстві, через рабовласницьке дворянство запроваджувати в Росії європейську науку, народну

освіту як необхідну умову суспільної самодіяльності, прагнучи, щоб раб, залишаючись рабом, діяв свідомо і вільно. Спільні дії деспотизму і свободи, освіти і рабства — це політична квадратура кола...”²⁰.

Цей двовікової давнини сюжет був актуальним і в 1917 р., хоч самодержавство вже було повалене. Лютнева революція дала свободу, але її головна дійова особа — народ залишався за рівнем свідомості рабом, якого треба було вичавлювати по краплині.

До речі, прихід нацизму до влади в Німеччині пов’язували з Гітлером, Ніцше, Вагнером, расовою теорією Гобіно тощо. Але, зрештою, дійшли висновку про колективну відповідальність народу за злочини фашизму. Так само відбувалися пошуки історичних коренів сталінізму. Джерелом перемоги тоталітарної ідеології в СРСР було названо радянський народ. Однак цей висновок не применшує відповідальності більшовиків та їх лідерів. Ідею “однакової вини і відповідальності”, популярну останнім часом, можна підтримати лише з істотним застереженням: масштаби вини народу і його ідеологів важко порівняти. Народ виявився жертвою масованого ідеологічного і фізичного насильства.

Величезна роль народної стихії у розвитку Лютневої революції була першочерговою причиною приходу до влади більшовиків у жовтні 1917 р. Більшовизм у ході революції продемонстрував вірність соціальним гаслам, близьким масам, відповідав деяким російським традиціям, що містилися в народних устремліннях. Він асоціювався з поняттям сили, а меншовики, ліберали — слабкості. Значення цієї обставини було великим. Маса приязно ставилася до культу сили, і більшовизм виступав їх прапором. Однак при цьому більшовики не стільки спрямовували революцію, скільки були її слухняною зброєю. “Більшовизм, — писав Бердяєв, — є не зовнішнє, а внутрішнє для російського народу явище, його тяжка духовна хвороба, органічна недуга...”²¹.

“Запрограмованість” успіху більшовиків у 1917 р. дає підстави вважати, що до Жовтня їх роль у революції в історичній літературі була завищена, особливо в радянській історіографії, яка часто використовувала висловлювання Леніна. Він, зокрема, твердив: “Ми перемаємо в Росії і при цьому з такою легкістю, тому що підготували нашу революцію під час імперіалістичної війни”²². Це було явним перебільшенням.

Перебільшувалася і роль Леніна на ранньому етапі Лютневої революції. Так, А. Авторханов, не наводячи будь-яких аргументів, категорично заявив, що “ні на хвилину не можна сумніватися, що більшовицька революція відбулася б вже наприкінці лютого, якби в ті дні Ленін був у Петрограді”²³.

В той час лідер більшовиків, безперечно, справив вирішальний вплив на стратегію і тактику своєї партії. Однак його діяльність у радянській історіографії висвітлювалася в контексті безальтернативності Жовтня. Особистісний підхід у такому разі відображав не стільки суть історичної дії, скільки служив возвеличуванню культу Леніна. Правильним, на нашу думку, буде інший підхід. Особисті якості Леніна мали поворотне значення для долі партії більшовиків і більшою мірою для долі революції. Спочатку це мало місце в квітні, коли він роз’єднав більшовиків з демократами, потім — у вересні-жовтні, коли він виступив проти коаліції з останніми.

Невдачу Лютневої революції слід шукати у слабкості демократичної ідеології в країні. У Росії вона не була сформульована на національному ґрунті. Тому її не можна порівнювати з ідеологією, що стала могутнім джерелом Великої Французької революції. “Діячі Французької революції, — констатував М. Бердяєв, — жили передовими ідеями того часу, ідеями Ж.-Ж. Руссо, просвітницької філософії XVIII ст. Діячі російської революції жили ідеями Чернишевського, Плеханова, матеріалістичної і ути-

літарної філософії, відсталої тенденційної літератури, не цікавилися Достоевським, Л. Толстим, Вл. Соловйовим, не знали нових рухів у західній культурі. Тому революція була у нас кризою, утиском духовної культури”²⁴. Мислитель-сучасник з гіркотою констатував “байдужість” російської інтелігенції до ідей, “ідейну відсталість широких верств російської інтелігенції”²⁵.

До 1917 р. в країні завдяки зусиллям лівих сил визріла ідея необхідності здійснення радикальних змін і навіть неминучості революції, повалення самодержавства. Однак не було ідеології про до в ж е н н я революційного прориву на демократичних засадах, філософії дальшого розвитку революції.

У той же час Лютнева революція підірвала державну ідею, традиційно сильну в Росії, пов’язану з абсолютизацією монархії. Виник вакуум державної ідеології. Що ж до демократичної ідеї, то, незважаючи на велетенський стрибок до демократії, вона тільки зароджувалася, була теоретично нерозвинута і невдовзі знищена жовтневим переворотом.

Сучасна Росія багато в чому є відтворенням соціальної конфігурації 1917 р. Політичній реформі в країні — перебудові — не передував радикальний поворот у суспільній свідомості. Суспільство, крім невеликої кількості дисидентів, було в цілому аполітичним, з тоталітарним мисленням. Влада “впала” у серпні 1991 р. до “ніг” демократії, хоч демократична ідеологія лише формувалася серед передової частини інтелігенції. Як і слідом за Лютневою революцією, розпочалися хвилювання в армії, деградація культури. Виникла “порнографія духу” (А. Вознесенський), перемогла шариковщина, вульгарність. Народилася нова, хибна семістика суспільної поведінки. Різко погіршилося матеріальне становище мас. Демократія потрапила в обійми “номенклатурної революції”.

Безумовно, в поразці Лютого “винні” помилки Тимчасового уряду: його безсилля, зволікання в проведенні реформ, недалекоглядна політика продовження війни та ін. Мала значення і велика кількість соціальних проблем, що виникли після революції. На цю обставину свого часу звернув увагу М. Вишняк. “Ніде і ніколи не було, — підкреслював він, — щоб країні доводилося одночасно розв’язувати так багато складних, нагальних питань — політичних, економічних, соціальних, національних. Ці труднощі неймовірно ускладнювала обстановка світової війни”²⁶.

Однак головним було те, що демократична альтернатива розвитку Лютого була надто малою. Маси, охоплені стихійним поривом, були далекими від таких цінностей, як держава, нація, демократія, які формуються в ході культури розвитку. Підтримка народом Установчих зборів ґрунтувалася на популістських устремліннях, а не на демократичних засадах. Величезну роль відігравали історичні традиції країни²⁷. Таким чином, Росія, як і передбачали російські мислителі, була приречена на тоталітаризм.

Сучасна Росія, як і країни, що виникли після розпаду Радянського Союзу, подібно до колишньої імперії, якій після Лютого випала “тоталітарна доля”, набуває новий тоталітарний досвід, зумовлений стійкими традиціями сталінізму і наступних часів. Безумовно, цей досвід не такий суворий, з ембріонами демократичної культури, але до справжньої демократії, подолання метастазів тоталітаризму ще далеко.

Одним з “вічних” питань історії Лютневої революції є питання про вину російської інтелігенції. До речі, в сучасній Росії часто ставиться питання про “вину” інтелігенції за перебудову і невдалі реформи. При цьому емігранти одноставно звинувачують ліберальну інтелігенцію в катастрофічності російської історії в 1917 р. Цим самим вони відповіли на суто російське питання “хто винен?” і, можливо, вгамовували ностальгію по залишеній ними країні.

Радянська історіографія заперечувала твердження емігрантів, вважаючи результат Лютневої революції закономірним торжеством марксистсько-ленінської теорії і практики. У 90-х роках історики переглянули концепцію про “вину” інтелігенції. Це знайшло відображення в книзі “История России. XX век” (М., 1996), де подано нові підходи до висвітлення російської революції. Однак, на нашу думку, автори праці дещо перебільшили революційність лібералів, їх роль у наближенні революції. Зокрема, гасло “Геть самодержавство!” напередодні 1905 р. інтерпретується як заклик до повалення царизму²⁸. Однак це гасло слід розглядати лише як протест проти сваволі самодержавства, а не як заперечення монархії.

Належною мірою не враховано в праці умонастрої лібералів на початку ХХ ст. Головним для них було розуміння того, що революційний вибух розв’яже значні анархічні сили мас, призведе до соціального хаосу. Ліберали нагадали похмурий футурологічний пасаж Ж. де Меестра про те, що Росії слід боятися Пугачова з університетською освітою, бо він зможе анархістський бунт довести до перемоги, закамфлювавши сутність того, що відбувається, звичними для європейця поняттями. Враховувалася небажаність революції під час війни, зокрема, застереження В. А. Маклакова, який вбачав у той час царську владу на краю провалля з ненормальним шофером. З. Гіппіус — один з лідерів столичної еліти у щоденнику залишила такий запис: “Революція під час війни — як можна її бажати? Адже вона може стати саме крахом, і не військовим, але ...перетворитися на чудовисько, на найстрашніший хаос без імені”²⁹.

Привертає увагу пізніше твердження Н. Берберової — своєрідного дзеркала емігрантських медитацій про минуле. “Величезна більшість людей між 1906 і 1916 рр. зовсім не шукала докорінних змін, — писала вона. — Вони шукали мирне оновлення країни, коли бачили, що справи на верху йдуть якраз у зворотній бік, вони їхали на час у свої маєтки відпочити й оглянутися, а деякі — “до себе в Париж” або на Рів’єру лікувати нерви”³⁰.

Саркастичним є дискурс Г. Федотова, який вважав, що до 1917 р. російська інтелігенція втратила свою революційність. “У нас революційна думка вичерпала себе задовго до можливості сходження, — писав він, — подібно до романтичної дівчинки, яка витратила свої сили в книжковій вигаданій любові, російська революційна інтелігенція витратила своє натхнення задовго до вирішального часу історії. Її зеніт припадає на сімдесяті роки”³¹. На думку мислителя, в цьому була її слабкість, що мала вирішальне значення для долі Росії.

Зваженою є оцінка Р. Пайпса: “Ліберали грали на революційній загрози і чималою мірою сприяли підготовці того, чого вони більш за все прагнули уникнути”³². Російський приклад підтвердив, що інколи підступність здобуває гору. Ліберали не бажали революції, боячись її наслідків і в той же час “розхитували човен”, щоб добитися від уряду політичних поступок.

Однак, коли революція стала фактом, вони з натхненням її сприйняли. Солідарність з Лютневою революцією і рожеві надії на майбутнє одразу висловила передова інтелігенція. У щотижневику “Русская свобода”, заснованому під час революційних подій, П. Струве писав: “Відбулася найзначніша світова подія. За короткий строк впав Микола Другий і під час свого падіння потяг за собою Романових і Російську імперію”³³. Щоправда, в цій фразі не було виправдання події. Але у тому ж органі М. Бердяєв, активний учасник революції, зазначив: “Російський народ довів, що він — великий народ і досягне великого майбутнього”³⁴. А. Гучков, виступаючи в Петроградській Думі, назвав революцію “зрілим плодом, що впав з дерева”, “підсумком діяльності сил, які виростили на російському розпушеному ґрунті”³⁵. Розумів масштабність події і пов’язував з нею світлі

мрії А. Денікін. “Перевернулася сторінка історії, — писав він у листі. — Перше враження приголомшує, завдяки своїй повній несподіваності і грандіозності... Повернення до попереднього немислиме. Країна одержить державний устрій, гідний великого народу”³⁶. З. Гіппіус захоплювалася першими днями “світлої, як закоханість, Лютневої революції”³⁷.

Однак уже через кілька тижнів оцінки революції істотно змінилися. Ліберали відчували її деградацію. Виник неспокій за майбутнє, розчарування — прелюдія до розгорнутої нещадної критики. Та сама Гіппіус зауважила, що вже в квітні Д. Мережковський пророче передбачав, що коловорот революції дасть владу Леніну, більшовикам³⁸. А в поетичних творах вона передрікає: “Скоро в старий хлев ты будешь загнан палкой // народ, не уважающий святыню”³⁹. Про негативні явища революції заявив О. М. Горький у “Несучасних думках”. Він писав про “безумні явища” революції, про “здичавіння” народу, про соціальний розклад суспільства. В еміграції І. Ільїн назвав революцію “лютневим безумством”. Нещадною була й оцінка П. Струве, зроблена на початку 1918 р. у збірнику “З глибини”. “Російська революція, — писав він, — виявилася національним банкрутством і світовою ганьбою”⁴⁰.

На кардинальне запитання: яка причина поразки Лютневої революції і краху російського лібералізму в 1917 р.? — історики одноставно відповідають, що лібералізм був дуже далеким від ідеології народних мас. Величезний розрив між ліберальними ідеями і умонастроями переважної частини суспільства покладено в основу невдачі ліберальної весни.

Ця ж ситуація повторилася в сучасній Росії. Народ, який нещодавно визволився від десятиріч тоталітарного рабства, сталінських і післясталінських ідеологічних метастазів, виявився не готовим до сприйняття ліберальної, демократичної ідеології, до фундаментальних змін.

Як зазначалося вище, війна відіграла величезну роль у долі Лютневої революції. Нескінченні жертви, скалічені долі, численні негоди воєнних років викликали глибоке суспільне незадоволення, антивоєнні емоції. Однак порівняно низький рівень оборонських настроїв мас зберігався. Тому актуальним стало запитання: чи була Лютнева революція антивоєнною? Певною мірою — так, якщо мати на увазі, що масовий рух перших днів революції був викликаний незадоволенням тривалою війною. Проте антивоєнний аспект нівелювався могутнім стихійним піднесенням більш широкого соціального плану, що стосувалося основ самодержавного ладу. Антивоєнні виступи мали місце до 27 лютого — дня перемоги революції. Потім Петроград охопила хвиля революційного оборонства.

За іншим політичним сценарієм розвивалися події на периферії. Тут революційні виступи, які почалися після телеграфних повідомлень про перемогу в столиці, відбулися під оборонськими гаслами. “Революція для перемоги у війні!” — таким було гасло на місцях у березні.

Сюжет про революційне оборонство періоду Лютневої революції, на наш погляд, потребує іншої інтерпретації, ніж та, що панувала тривалий час. У радянській історіографії давно утвердилася негативна оцінка цього явища тому, що воно ґрунтувалося на довірі Тимчасовому уряду, який, за планом лідера більшовиків, зрештою, мав передати владу Радам.

Однак реальна обстановка свідчила про інше. Перемога революції, в результаті чого Росія стала країною свободи і демократії, загальне піднесення викликали в суспільстві патріотичний порив і почуття необхідності захисту її завойовань від зовнішньої експансії. Високий рівень революційно-оборонських настроїв був відносно нетривалим. Під впливом мілітаристських намірів Тимчасового уряду, кризи в країні оборонські настрої мас дедалі більше зменшувалися. Але у березні-квітні 1917 р. революційне оборонство було історично виправданим явищем.

Знаменно, що на позиції оборони завоювань революції перейшли в той період українські партії і групи, хоча частина з них раніше підтримувала гасло про поразку Росії у війні. В захисті революції вони вбачали гарантію від реставрації царизму, розраховуючи спочатку отримати національну незалежність з рук Тимчасового уряду.

Революційне оборонство періоду Лютневої революції органічно пов'язане з шовінізмом часів першої світової війни. Останній з його гаслом “революція для перемоги у війні” був притаманний значній частині російських соціалістів, відображаючи масову свідомість. С. Тютюкін, спираючись на дослідження Д. Боевського 20-х років, зазначив у книзі “Война, мир, революция” (М., 1972), що “революційно-шовіністичні, а точніше революційно-“патріотичні” настрої на селі і особливо в місті були дуже сильними вже під час війни, і саме вони підготували могутній сплеск тієї революційно-оборонської хвилі, яка затопила навесні 1917 р. буквально всю Росію”⁴¹. В зв'язку з цим слушними є твердження про те, що популярні у радянській літературі оцінки Леніна і Зинов'єва про імунітет російського пролетаріату до шовінізму в період війни були явно завищені⁴².

Отже, революційне оборонство Лютневої революції відтворювало “військову психологію” мас долютневого періоду. Водночас революційний шовінізм березня-квітня 1917 р. трансформувався. Відвертий шовінізм поступився інтернаціональним мотивам, патріотизм набував більш яскравого характеру.

Чи була Лютнева революція початком громадянської війни? Таку думку сформулював Ю. Поляков: “Лютний, розкривши і загостривши класові суперечності, розв'язав насилля, пролив першу кров — і немало, започаткував громадянську війну в Росії”⁴³. Це твердження, на наш погляд, не є безспірним. Лютнева революція протягом кількох днів у столиці дійсно була кровопролитною. Однак на периферії, за незначними винятками, крові не пролилося.

У перші тижні після перемоги революції відбувалася певна національна єдність. Розквіт революційного оборонства навесні 1917 р. відображав певну злитість соціально-політичних сил країни. До речі, Ленін, який тоді повернувся в Росію і був ревним прихильником збройної альтернативи соціального розвитку, не вважав за можливе вести громадянську війну проти Тимчасового уряду і в Квітневих тезах виключив збройний шлях його повалення.

Близькою до істини була інша теза Ю. Полякова: Лютнева революція — пролог громадянської війни в Росії⁴⁴. Таке твердження є правильним, якщо врахувати, що після Лютневої революції відбувався прискорений процес поляризації суспільства. А війна розпочалася після жовтневого перевороту. На думку В. Міллера, виправдано провести розмежувальну риску між громадянською війною як процесом, а з іншого боку, як інструментом періодизації історії країни⁴⁵.

Якщо Лютний 1917 р. був у цілому без крові, то зв'язаний з ним Жовтень був революцією кривавою, жорстокою, руйнівною. Він поставив перед людством питання: чи можуть насильницькі революції бути прийнятним методом розв'язання соціальних проблем? Питання це не просте, у світовій історичній досвід практика революції до початку ХХ ст. увійшла, здавалося, міцно.

Революційна ідея з появою буржуазії була популярною в світовій суспільній думці. Величезну роль для сприйняття феномена революції відіграла Велика Французька революція, яка проголосила і багато в чому утвердила високі демократичні орієнтири. Вона стала своєрідним прапором епохи. Невипадково Бетховен захоплювався Наполеоном і присвятив йому “Героїчну симфонію”. Шопен назвав свій знаменитий опус “Рево-

люційним етюдом”, висловивши тим самим прагнення Польщі до національного визволення. Слідом за Французькою революцією відбулися десятки революцій.

Саме виникнення марксизму, серцевиною якого була формула “революції — локомотиви історії”, стало можливим завдяки тому, що практика і суспільна думка були начинені “революційною гарячкою”.

Революційною ідеєю була “хвора” Росія, і цей факт безперечно став одним з вирішальних чинників революції, що потрясла світ. Революційність буквально просякла російську літературу XIX ст. У духовному житті країни це означало багато, бо в жодній державі художня література не мала такого впливу на суспільство, як у Росії. У М. Бердяєва є такі рядки: ще Пушкіна “непокоїла можливість революції”, і він передбачав її характер. Лермонтов написав вірш “Настанет Год, России черный год, когда царей корона упадет”. Тютчев був занепокоєний проблемою світової революції. Нарешті, Достоевський був справжнім пророком російської революції, він викривав її духовні першооснови⁴⁶. Революція була паролем для багатьох поколінь російських громадських діячів. Переконливо звучить покайнянне твердження Л. Тихомирова: “Все, що ми читали і слухали, все говорило, що світ рухається революціями. Ми в це вірили, як у рух Землі навколо Сонця”.

Однак з кінця XIX ст. зростає вплив реформістської ідеї, ліберальної ідеології. Після російської трагедії 1917—1920 рр. революційна ідея як безальтернативний шлях соціальної трансформації піддається нищівній критиці. Бердяєв категорично твердив, що “революція є малий апокаліпсис... Революція подібна до смерті”⁴⁷. Він підкреслював, що закономірність насильницьких революцій полягає в тому, що вони завершуються реакцією, революція проголошує демократію, однак намагається добитися її цілей через заперечення демократії.

Вважаємо, що заперечення “революційного зла” емігрантами інспірувалося соціальною катастрофічністю російської революції. Однак принципове засудження насильницьких революцій як методу розв’язання соціальних проблем було зроблено багатьма видатними мислителями. Ось що сказав Д. Тойнбі: “Історія показує, що насильницькі революції в минулому майже завжди викликали шалену реакцію. Вони або набували форми відновлення дореволюційного режиму в дещо більш неприємній формі, ніж до цього, або вони набували ще більш іронічної форми перетворення революційного режиму самого по собі на карикатуру на дореволюційний режим”⁴⁸.

Революційна філофема як єдиний шлях історичного розвитку була розвінчана світовою суспільною думкою і поступилася місцем новому розумінню рушійних сил соціального прогресу. Ліберальна ідеологія XX ст. висунула реформістську модель суспільних перетворень як антитезу руйнівній революційній філософії і кращий вектор світового розвитку.

Отже, досвід Лютневої революції в Росії є негативним феноменом світової історії XX ст. Однак стихійний хід історичного процесу може стати нездоланим. Криваві, руйнівні революції можуть спалахувати спонтанно. Така перспектива особливо притаманна країнам третього світу. Феномен Лютневої революції, її передісторія мають стати історичними уроками, знаковими попередженнями.

¹ Б у р д ж а л о в Э. Вторая русская революция. — М., 1967, 1971. — Т. 1—2; М и н ц И. И. История Великого Октября. — М., 1967. — Т. 1; Свержение самодержавия. Сб. статей. — М., 1970; Партия большевиков в Февральской революции. — М., 1971; Л е й б е р о в. На штурм самодержавия. — М., 1979; А в р е х А. Я. Царизм накануне свержения. — М., 1989; Х а р и т о н о в В. Л. Февральская революция в России (попытка многомерного подхо-

- да) // Вопросы истории. — 1993. — № 11—12; История России. XX век. — М., 1996 та ін. Список літератури з історії Лютневої революції див. у кн. Советская историография Февральской буржуазно-демократической революции. — М., 1979.
- ² Л е н і н В. І. Повне збір. творів. — Т. 32. — С. 28.
 - ³ Первая мировая война. Пролог XX века. — М., 1998. — С. 48.
 - ⁴ Ф е д о т о в Г. П. Судьба и грехи России. — СПб., 1991. — Т. 2. — С. 348.
 - ⁵ Б е р д я е в Н. Философия творчества, культуры, искусства. — М., 1994. — Т. 2. — С. 447.
 - ⁶ С а х а р о в А. Н. Демократия и воля в нашем отечестве // Свободная мысль. — 1991. — № 17.
 - ⁷ Б е р д я е в Н. Русская идея // О России и русской философской культуре. — М., 1990. — С. 261.
 - ⁸ Д е н и к и н А. И. На чужбине всякое счастье отравлено тоской по России // Известия. — 1994. — 20 июня.
 - ⁹ Г о р ь к и й А. М. Собр. соч. — М., 1961. — Т. 10. — С. 29.
 - ¹⁰ П а й п с Р. Русская революция // Соединенные Штаты Америки. — 1993. — № 8. — С. 114.
 - ¹¹ С т е п у н Ф. А. Мысли о России // Новый мир. — 1990. — № 6. — С. 220.
 - ¹² Там само.
 - ¹³ О р л о в а Р. Д., К о п е л е в Л. Они жили в Москве. — М., 1990. — С. 159.
 - ¹⁴ Свободная мысль. — 1997. — № 7. — С. 122.
 - ¹⁵ Б л о к А. А. Собр. соч. — Л., 1982. — Т. 4. — С. 235.
 - ¹⁶ С а х а р о в А. Н. Революционный тоталитаризм // Свободная мысль. — 1991. — № 5.
 - ¹⁷ Б е р д я е в Н. Новое средневековье // Вестник высшей школы. — 1991. — № 4. — С. 91.
 - ¹⁸ Ф е р р о Н. Николай П. — М., 1991. — С. 254.
 - ¹⁹ Г о т ь е Ю. В. Мои заметки // Вопросы истории. — 1991. — № 7—8. — С. 173.
 - ²⁰ К л ю ч е в с к и й В. О. Сочинения. — М., 1958. — Т. 4. — С. 221.
 - ²¹ Б е р д я е в Н. Новое средневековье. — С. 92.
 - ²² Л е н і н В. І. Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 25.
 - ²³ А в т о р х а н о в А. Происхождение партократии // Октябрь. — 1991. — № 2—3. — С. 154.
 - ²⁴ Б е р д я е в Н. Русская идея. — С. 262.
 - ²⁵ Б е р д я е в Н. Судьба России. — М., 1918. — С. 81, 88.
 - ²⁶ Анатомия революции. 1917 год в России. — СПб., 1994. — С. 139.
 - ²⁷ Там само. — С. 134.
 - ²⁸ История России. XX век. — С. 157.
 - ²⁹ Г и п п и у с З. Живые лица. — Тбилиси, 1991. — Т. 2. — С. 296.
 - ³⁰ Б е р б е р о в а Н. Н. Люди и ложи. — М., 1997. — С. 18.
 - ³¹ Ф е д о т о в Г. П. Указ. соч. — С. 194.
 - ³² П а й п с Р. Указ. соч. — С. 84.
 - ³³ Русская свобода. — 1917. — № 1. — С. 1.
 - ³⁴ Там само. — С. 6.
 - ³⁵ С е н и н А. С. Александр Иванович Гучков // Вопросы истории. — 1993. — № 7. — С. 81.
 - ³⁶ Д е н и к и н А. И. Указ. соч.
 - ³⁷ Г и п п и у с З. Указ. соч. — Т. 1. — С. 168.
 - ³⁸ Там само. — Т. 2. — С. 198.
 - ³⁹ Там само. — С. 146.
 - ⁴⁰ Из глубины. — М., 1991. — С. 27.
 - ⁴¹ Т ю т ю к и н С. В. Война, мир, революция. — М., 1972. — С. 190.
 - ⁴² К и р ь я н о в Ю. И. Была ли антивоенная стачка в России в 1914 г.? // Вопросы истории. — 1994. — № 2. — С. 49.
 - ⁴³ П о л я к о в Ю. Гражданская война в России: возникновение и эскалация // История СССР. — 1992. — № 6. — С. 37.
 - ⁴⁴ Там само. — С. 34.
 - ⁴⁵ М и л л е р В. Гражданская война: исторические параллели // Свободная мысль. — 1996. — № 1. — С. 110, 111.
 - ⁴⁶ Б е р д я е в Н. Философия творчества, культуры, искусства. — Т. 2. — С. 447.
 - ⁴⁷ Б е р д я е в Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990. — С. 108.
 - ⁴⁸ С е м е н о в Ю. И. Социальная философия А. Тойнби. — М., 1980. — С. 168.